

Östbuletinen

Nr. 1, 2018, årgång 22

Innehåll

Två ryska röster i den svenska litteraturen <i>Per Enerud</i>	2
Josef Stalin och Maria Judina <i>Per-Arne Bodin</i>	8
Ivan Turgenev och Charlotte Valentin <i>Magnus Ljunggren</i>	12
Recension av Magnus Ljunggrens bok Mitt liv med Ryssland <i>Manne Wängborg</i>	14

Sällskapet
FÖR STUDIER AV RYSSLAND CENTRAL
& ÖSTEUROPA SAMT CENTRALASIEN

Två ryska röster i den svenska litteraturen

Per Enerud, författare och journalist, tills nyligen pressråd i Moskva

Den ryska revolutionen utlöste en enorm flyktingvåg och drev ut stora delar av den ryska ordkonsten i exil. Mängder av etablerade och kända författare flydde för sina liv – Remizov, Sologub, Andreev, Gorkij, Teffi, Avertjenko, Bunin... Några som ännu nätt och jämt börjat sin författarbana som Asimov och Nabokov tvingades uppfinna ett nytt slags författarskap – erövra ett nytt språk. Fransk, tysk och engelskspråkig litteratur fick nytt ordblod.

Den här processen påverkade även Sverige. Mängder av de flyktingar som flydde undan bolsjevikerna kom till vårt land, och några av dem var eller ville vara – författare. Vladimir Semitjov och hans sönder Eugen och Volodja hör till de mer kända namnen. Ivar Lo-Johansson skriver i Lastbara berättelser om Daniil Dolgov, som försörjde sig på att återberätta ryska klassiker i form av veckotidningsnoveller, där han bytte ut originalens Masja och Vanja till mer folkhemspassande Maria och Johan.

Här väljer jag att lyfta fram två av dessa ryska röster i svensk litteratur: Paul Olberg och Jascha Golowanjuk. Båda var flyktingar undan bolsjevikerna, och båda var av judisk härkomst. De hör till två olika generationer och var skribenter av helt olika temperament och karaktär. Olberg var en seriös och stridbar politisk debattör, som inte tvekade att ta strid med både Lenin och Tage Erlander i frågor där han inte höll med. Golowanjuk var en publikfriande äventyrsförfattare som närmast patologiskt undvek att skriva om saker som kunde skrämna läsarna.

Bägge hade ett ganska kluvet förhållande till Sverige. Både Olberg och Golowanjuk erkände att Sverige skänkt dem säkerhet – båda hade personligen upplevt antisemitism i såväl sitt hemland Ryssland som i Europa. Samtidigt trivdes de ganska illa med den svenska konsensuskulturen. Olberg fick publiceringsförbud i socialdemokratisk press, när hans åsikter om Sveriges förhållande till Ryssland inte riktigt passade in på svenska efterkrigsmodeller. Golowanjuk knöt näven i fickan och valde att uttrycka sitt missnöje i snäva kretsar, i brev till pålitliga vänner. Utåt var han en solig (och tacksam) ”främmande fågel” bland svenska gråsparvar.

Paul Olberg föddes 1878 i dagens Jekabpils i nutidens Lettland. På den tiden kallades staden Jakobstadt, och låg i guvernementet Kurland i Ryska imperiet. Staden ligger utanför det judiska bosättningsområdet, men hade likväl en liten judisk församling, och bland det tjugotal barn som föds i församlingen det året nämns ”ein Sohn genannt Hirsch”, född av Riwka och Peisse Schmuschkowitsch. Pappa Peisse försvinner snabbt ur källorna, och det verkar inte heller

finnas några syskon i familjen. Hirsch växer upp med sin mor, och enligt de väldigt sällsynta små glimtar som finns om Paul Olbergs barndom lever de ett fattigt med hederligt liv, där Hirsch/Paul snart visar sig vara en liten pojke med läshuvud och ambitioner. Han sänds till Riga för att bli skollärare.

Att sända en klyftig pojke till Riga i slutet av 1800-talet är närmast att garantera att han ansluter sig till den revolutionära rörelsen. Riga är en boom-town med en stark arbetarrörelse. Hirsch – som snart blir Paul – engagerar sig i den judiska socialdemokratiska gruppen Bund – en judisk, antisionistisk revolutionär rörelse. Bund är en del av den mäktiga socialdemokratiska rörelse som senare samlas för att grunda det ryska socialdemokratiska arbetarepartiet. Bund tar avstånd från idén om en judisk stat – de är internationalister; judarnas (eller någon annans) rättigheter ska inte kopplas till ett visst territorium. Frihet och rättigheter är allas egendom överallt.

Hirsch blir aldrig skollärare. Han engagerar sig allt mer i revolutionsrörelsen och väljer pennan som sitt vapen. Hirsch blir journalist, och någonstans på vägen hittar han, stjälar han, förfalskar han ett preussiskt pass och blir till Paul Olberg. Alldeles bortsett från att namnet är mycket lättare att stava till på nästan alla världens kända språk, så innehåller det tyskklingande Olberg en judisk hälsning till Jerusalem – Oljeberget på tyska är Ölberg.

Denne Olberg är alltså preussisk medborgare och reser flitigt mellan Europa och Ryssland. Preussiska polisen rapporterar till sina kollegor i den ryska Ochrankan att den där Olberg kan vara värd att hålla koll på. Och Ochrankan håller koll. I flera år skuggar tsarens polis Olberg och rapporterar noggrant vem han (som får kodnamnet "Razbityj") träffar, var han träffar dem och vad de gör. Något otillbörligt uppdragas inte. Olberg gör ungefär det man kan förvänta sig att en europeisk journalist gör.

Olberg gifter sig med Perl Beskina från Riga och de får två barn. Barnens födelsedata vittnar om ett kringflackande liv i Europa: äldste sonen Valentin föds i Zürich 1907. Yngste pojken Pavel föds i Helsingfors 1909. Tidningsartiklarna från den här tiden vittnar om att han arbetar för en hel mängd europeiska tidningar: Hufvudstadsbladet i Helsingfors; Neue Zürcher Zeitung i Zürich; Social-Demokraten i Stockholm. När första världskriget bryter ut mobiliseras han, men deserterar 1917 och flyr till Sverige. När nyheten kommer om att tsaren störtats – då är Paul Olberg i Stockholm.

Golowanjuk är ung nog att nästan kunna vara Olbergs son. Han föds i Odessa under pogromernas år 1905. Han är näst äldsta son till Sabina och hantverkaren Roman. Så småningom blir de sex bröder i den fattiga familjen. Roman Golowanjuk är paraplymakare, men framförallt gör han sig ett namn i Odessa genom att hjälpa grannar och bekanta med att ställa samman klagoskrifter, brev till myndigheterna, stämningsansökningar och petitioner. Mot pengar ger han alibi

åt brottslingar och revolutionärer. Så småningom förvisas familjen från Odessa – till Tiflis, senare till Baku och Asjchabad och till slut till Samarkand.

I Samarkand råkar en gammal fiol hamna i händerna på lille Jascha, och när det visar sig att han ganska snabbt kan lära sig hantera den hjälpligt, blir han till ett projekt för en rik dam i staden. Hon ser till att han får seriösa lärare, och som åttaåring skickas han till Konservatoriet i Saratov. Där befinner han sig när revolutionen bryter ut. Han är fjorton år gammal; all undervisning läggs ner utan att han har fått någon examen och han kan bara återvända till Samarkand.

Han återvänder till sin fattiga, judiska familj. Utan någon vettig utbildning. Fadern Roman tar med honom på en turné runt i Centralasien där han ska spela inför stamhövdingar och lokala furstar. För Jascha blir det här en förnedrande upplevelse, där furstarnas intresse för klassisk musik är fullständigt obefintligt. För fadern Roman blir det en bitter insikt i att han har slösat pengar på ett dödfött projekt. Allt är Jaschas fel.

Någonstans här lär Jascha känna den danske bankiren baron Georg von Lütken. Lütken blir intresserad av fjortonåringen och tar hem honom till sig – i alla sammanhang beskriver Jascha Georg som sin ”adoptivfar”, men det är av källorna tydligt att den gifte Lütkens intresse för Jascha i första hand är erotiskt. Jascha får bo hos den rike bankiren och hans hustru (senare kallar han henne ”Häxan” i en rad böcker).

Samarkand är en avlägsen del av det ryska imperiet, och revolutionen verkar avlägsen. De enda revolutionärer som finns i den här delen av landet är järnvägsarbetare och soldater. Men snart nog når revolutionen även hit, spetsad med en farlig brygd av politisk islam och turkestansk nationalism. Revolutionärer, nationalisterna och islamisterna bildar och bryter allianser i komplicerade mönster, samtidigt som brittiska imperialistiska ambitioner söderifrån blandar sig i. Inbördeskriget i Centralasien är blodigt, komplicerat och svårförutsägbart. von Lütken och hans familj ger sig av på en lång och farlig flykt runt påsken 1919. I nio månader kämpar de sig fram över öknar och torra stäpper innan de, med värdepapper och diamanter insydda i kläderna, når säkerheten i Danmark.

Olberg har frustrerat suttit fast i Sverige och bara på avstånd kunnat se hur den revolution han kämpat för i årtionden plötsligt förverkligats. För socialdemokraternas tidskrift Tiden skriver han våren 1917 en hänförd artikel om att Ryssland, från att ha varit ett Europas mest efterblivna och reaktionära länder, nu nästan över en natt blivit ett föregångsland vad gäller demokratiska rättigheter. Samtidigt har han av Partiet ombetts att arbeta med den fredskonferens som Sveriges och Nederländernas socialdemokrater börjat förbereda under våren-sommaren 1917. Som aldrig blir av. Massor med uppgifter tvingar Olberg kvar i Stockholm. Under tiden skriver han för Maxim Gorkijs bolsjevikkritiska tidning Novaja Zjizn.

Det dröjer mer än ett år innan Olberg lyckas resa ”hem”. I augusti 1918 reser han till Petrograd. Bolsjevikerna har nu styrt i Ryssland i snart ett år, och Olberg är angelägen om att få gå till botten med alla underliga rykten som pågår. Sen-sommaren 1918 räddar Trotskij bolsjevikernas makt i Ryssland genom att återinföra en stenhård disciplin i armén. Soldater som misstänks för feighet avrättas. Vid ett tillfälle, vid Svijazjsk vid Volga, decimeras ett helt regemente som inte anses ha hållit måttet – var tionde soldat i ledet, slumpmässigt utsedd, avrättas. På samma sätt agerar sovjetregeringen på hemmafronten. Den röda terrorn inleds. Det här är ett våld som Europa inte sett tidigare. Möjligen kan det jämföras med det som kolonialmakterna utsatt lokalbefolkningar i kolonierna för, men att se samma slags våld riktat mot vita européer chockerar. Olberg kommer till Petrograd under inledningen av en lång period av svält och våld, och hans dom är skoningslös. Bolsjevikerna har, för att behålla sin makt, valt att förråda socialismens frihetliga ideal. De har allierat sig med sina gamla fiender och mördar socialister och demokrater. Olberg hinner vara i Petrograd och Moskva i drygt fyra månader innan han lämnar landet och ger sig av till Tyskland. Flykting igen. I Tyskland arbetar han tillsammans med landsflyktiga ryska socialdemokrater och ger snart ut boken Briefe aus Sowiet-Russland – en svidande uppgörelse med bolsjevikernas svek.

Han blir en uppmärksammas skribent i Tyskland, och fortsätter att ha kontakt med svenska socialdemokrater. För tidskriften Tiden skriver han att monarkister, nationalisterna och kommunister effektivt samarbetar för att hindra stabila, demokratiska koalitioner. De tyska kommunisterna har tydliga instruktioner från Moskva – socialdemokraterna är huvudfienden. Först när Hitler tagit makten upprättar Moskva nya instruktioner och föreslår ”folkfronter”. Men vid det laget har Olberg redan flytt till Sverige. I mars 1933 stiger han och hans hustru Frida i land i Skåne med det de kunnat få med på en hastig flykt. Olberg söker politisk asyl i Sverige – men inte som jude, utan som socialdemokrat. Den gamla passinnehavaren från Preussen verkar passande nog ha varit av evangelisk-luthersk bekännelse. Först på 50-talet träder Olberg ut ur svenska kyrkan och blir jude igen.

1933 är Jascha Golowanjuk en ung, framgångsrik musiker i Sverige. Han har lämnat det långtråkiga och småborgerliga Danmark där han avslutat sina musikstudier vid Kongl. Musikkonservatorium i Köpenhamn. Efter ett par mardrömslika perioder som restaurangmusiker i småstäder i Danmark får han ett drömjobb som konsertmästare i fartygsorkestern ombord på Amerikabåten Gripsholm. Senare får han jobb vid Göteborgs konsertförening. I Göteborg finner han kärleken i form av en av svensk films stora stumfilmsstjärnor – Carlo Keil-Möller.

Golowanjuk och Keil-Möller är ett vackert par. Homosexualitet är i och för sig förbjudet i Sverige, men i den upplysta tiden vid början av 30-talet är den här

gamla mossiga lagen redan något som vettigt folk i Stockholm skrattar lite åt. Danmark har redan avskaffat förbudet, och svenska politiker har liknande idéer.

Men klimatet förändras. Redan vid mitten av 30-talet börjar homosexualitet ses som ett brott polisen bör prioritera. Golowanjuk och Keil-Möller kan inte längre bo tillsammans i Göteborg. När andra världskriget bryter ut, får Jascha Golowanjuk problem på allvar – förläggaren Alice Medén, som ger ut Mein Kampf på svenska, har anmält Golowanjuk till polisen – han anklagas för att vara ledare för en judisk, homosexuell flyktingliga. Polisen utreder honom noggrant, och han hotas med utvisning till det tyskockuperade Danmark.

Det tar mer än tjugo år innan Golowanjuk törs skriva om det här. 1965 kommer hans bok Farlig tid, där han beskriver svensk antisemitism och flyktingfientlighet under andra världskriget. Under själva kriget håller han låg profil i Sverige; beskriver sig som politisk idiot och turnerar i Finland med konsertturnéer för att samla in pengar till Röda korset.

Olberg, å andra sidan, håller en allt annat än låg profil. Just krigsåren är hans kanske mest aktiva period i Sverige. Han skriver en hel rad böcker om sovjetisk utrikespolitik, om Polens öde, om Egypten till och med. Han kommenterar kriget i svenska tidningar och tidskrifter, och engagerar sig kraftigt i hjälpen till flyktingar i Sverige. Men samtidigt avlyssnas hans telefon av polisen. Brev tas i beslag och censureras. Polisen har fått en anonym angivelse från Tyskland, där Olberg beskrivs som en fiende till det nya Tyskland och att han är den farligaste av emigranter.

Åren efter andra världskriget är det i första hand flyktingverksamheten som upptar Olbergs tid. Stora mängder judiska flyktingar har tagit sig till Sverige under krigets sista månader – inte minst genom Folke Bernadottes aktion med de vita bussarna. Olberg representerar Jewish Labor Committee – en amerikansk biståndsgrupp med nära band till Bund – det judiska socialdemokratiska partiet. Bund är fortfarande en mycket stor och inflytelserik organisation, och Olberg deltar aktivt i arbetet med att skapa en svensk gren – han har själv medlemsnummer 1. På många sätt avgör han frågor om liv och död för flyktingar – det är han som ger rekommendationer, som delar med sig av kontakter, som ser till att flyktingarna får arbete och bostad. Mängder av de brev och vykort som finns bevarade bland hans handlingar på Arbetarrörelsens arkiv i Flemingsberg är tackbrev från dem han hjälpt. För många av efterkrigstidens europeiska judar var Bund den enda familj de hade.

Golowanjuk har vid den här tiden fått ordentlig fart på sitt skrivande. Han är flitig och en pålitlig inkomstkälla för förlaget Wahlström & Widstrand. Lagom till julhandeln kommer en ”årets Golowanjuk” – en uppskattad present till svärmor eller morbror eller en kusin som man inte träffar så ofta. Golowanjuk är en av Sveriges mest lästa och älskade författare. Men kritikernas kärlek får han inte. Golowanjuks oförargliga och lättlästa berättelser i exotiska miljöer irriterar

den svenska kritikerkåren oerhört. Expressens kritiker genomför närmast en kampanj mot honom. Ändå fortsätter han att toppa säljlistorna.

Olberg, däremot, har i praktiken fått publiceringsförbud. En artikel om antisemitism i Ryssland stoppas av socialdemokratiska Morgon-Tidningen, och när han ger ut den som en broschyr på egen hand, så får han hård kritik av diplomaten Nils Lindh, som argumenterar för att det inte finns någon antisemitism (judar är inte mer förtryckta än andra). 1956 försöker han ge ut en bok om Lenin och skickar ett allt mer slitet manus till förlag efter förlag, men manuset ligger fortfarande outgivet. Olberg finner kanske tröst och bekräftelse i sin omfattande korrespondens med andra gamla mensjeviker som Angelica Balabanoff i Rom, Ivan Valentinov-Volskij i Paris och Raphael Abramovitch i New York. Alla är de överens – folk inser inte faran från Ryssland.

De gamla revolutionärerna dör bort så småningom. Paul Olberg dör i maj 1960. Socialdemokraternas partisekreterare Sven Aspling håller ett vackert tal, skrivet av Ture Nerman. Hundratals sörjande har samlats för att ta avsked av Olberg, som begravs under en enkel gravsten med det nya namnet. Hans änka Frida dör inte förrän 1983.

Golowanjuk har problem med hälsan, men fortsätter att vara extremt produktiv – han försörjer sig på sitt författarskap och skickar dessutom hjälp till sina bröders familjer i Samarkand. Han lever i en liten etta på Gärdet och skriver och skriver. Förläggaren Per I Gedin skriver i sina memoarer att böckerna är allt tunnare och ointressantare.

Golowanjuk har fått känna av antisemitism och homofobi i Sverige, och när sextiotalets radikala våg slår in över Sverige blir han dessutom föraktad för sin borgerliga livsåskådning. Vänstern är vid den här tiden kraftigt homofobisk, så han utsätts ofta för förlöjligande beskrivningar när han någon gång uppmärksammas.

En liten vändpunkt inträffar 1973 när han är med i ett fem minuter långt inslag i TV-programmet Halvsju. Han får kommentera en film från Samarkand, där han växte upp, och ”går igenom rutan”. Hans charm och berättarförmåga passar perfekt i TV-mediet. Plötsligt är hans berättelse eftertraktad – hans flykt undan bolsjevikerna är ett intressant livsöde.

Men hans hälsa håller inte längre. 1974 dör han. Det kommer en ”årets Golowanjuk” i ytterligare något år, en novellsamling, sammanställd av hans vän Herbert Friedländer. Men snart försvinner hans böcker djupt ner i bibliotekens magasin och i fyndlådor på loppisar.

Sverige hade svårt att ta till sig både Golowanjuk och Olberg. De passade båda väldigt illa in i den svenska konsensuskulturen och hade svårt att finna sig i en roll som glada och tacksamma flyktingar. De blev båda såväl misstänkliggjorda som förlöjligade av majoritetssamhället. Båda blev måltavla för hat – för att de

var annorlunda. För att de var flyktingar. För att de var judar. Båda hade ryskan som första språk, kraftigt utspätt av jiddisch, och båda var, på olika sätt, produkter av den ryska revolutionen. Deras röster påverkade Sverige, och kanske hade de kunnat påverka oss mer och bättre, om vi hade velat lyssna.

Josef Stalin och Maria Judina

Per-Arne Bodin, professor emeritus

Den engelsk-franska filmen ”The death of Stalin”, regisserad av Armando Iannucci, har med stor framgång visats på svenska biografer. Den är en burlesk och delvis absurd skildring av Stalins död och begravning och den därefter följande maktkampen mellan Berija, Malenkov, Mikojan, Molotov och Chrusjtjov. Kvintetten är i filmen karikatyrer men befinner sig nog inte så långt från verkligheten. Det är ett helvete som skildras, där makten löper amok med befolkningen och med sig själv. Flera månaders historisk verklighet kring Stalins död för 65 år sedan 5 mars 1953 liksom mytbildningen kring händelsen och diverse anekdoter om den sovjetiske ledaren kokas ner till några få dagar i filmen. Mycket i ”The death of Stalin” är uppbyggt på idén: vi arresterar alla andra och varandra, och framstår både som fars och som historisk grym realitet. Bland de skildrade gestalterna finns Stalins dotter Svetlana, som framstår som en virrpanna och sonen Vasilij, som är alkoholist och helt oberäknelig. Chrusjtjov har det inte så lätt som ansvarig för begravningskommittén. Alla är fullständigt hänsynslösa, ett människoliv betyder ingenting för dem, om det inte är deras eget. Det finns dock en verklig hjältinna i filmen: Maria Judina.

På bioaffischerna står hon i mitten bland gubbarna och många som ser filmen kanske i förstone tar henne för Svetlana. Recensionerna i svenska tidningar nämner henne inte, trots att hon har en nyckelroll i filmen.

Den verkliga Maria Judina var en av de få som i Stalins Sovjetunionen kunde behålla sin värdighet och leva sitt liv trots hotelser, trots den akuta risken att hamna i läger och gå under i Gulag.

Hon föddes 1899 i staden Nevel i västra Ryssland och dog i Moskva 1970. Som trettonåring började hon på Konservatoriet i Petersburg och utbildade sig till pianist. Judina kom från en judisk familj men konverterade till den ortodoxa tron 1919, alltså strax efter revolutionen, då en sådan handling var som mest inopportun. Judina sjöng i kyrkokör och berättar i ett brev om alla unga präster som hon sett vigas till sitt ämbete för att sedan försvinna i Stalins läger.

I berättelsen om den sovjetiska kulturen framstår Judina som en kombination av välkänd pianist och ortodoxt helgon. Hon gick i kyrkan när detta redan var

farligt, hon hade sitt halskors på sig helt synligt och hon gjorde korstecknet innan hon började sina konserter, en gest som var provocerande på alla sätt, särskilt när den utfördes på scenen inför publik.

Hon såg musiken som hon spelade som ikoner, ja till och med noterna framträdde för henne som heliga bilder. En av hennes elever har sagt att Judina inte intresserade sig för pianospelet som teknik, utan att det hos henne fanns en direktkoppling mellan musiken och hennes framförande. Michail Bachtin menade att Judina inte kunde kallas professionell pianist, hennes ambition var att omfatta alla konstarter.

Judina var excentrisk och klädde sig illa. På fotografierna som finns bevarade från hennes vardagsliv framträder snarast en baglady, som levde med sina katter. Hon hade under långa tider en hög lön som professor men gav bort nästan allt. Hon gifte sig aldrig och man har ibland jämfört henne med de ryska heliga dårarna.

Bachtin skriver i sina minnen om hennes vågade och dumdristiga uppträdande: ”Hon kunde bestiga bålet. Hon drömde hela livet om bålet, i betydelsen att lida, att bli bränd. Och hon skulle inte ändra en min på bålet. En stor människas nycker och en dumboms nycker, det är helt olika saker.” Hon hamnade aldrig i läger men avskedades flera gånger, och var under långa tider förbjuden att konserterna.

Mozart, Bach och Stravinskij var tre av hennes favoritkompositörer. Hon lanserade den musikaliska modernismen med namn som Stravinskij och Hindemith i ett land där den föreskrivna kulturen, den socialistiska realismen, stod främmande och fientlig inför all modernism.

Judina, Bachtin och en av Judinas katter

Judina var nära vän inte bara med Michail Bachtin utan hon umgicks med religionsfilosofen Pavel Florenskij, med Anna Achmatova och Boris Pasternak och med kompositören Dmitrij Sjostakovitj. Judina ordnade pianoaftnar dit alla hennes vänner kom. Bland dessa fanns den ryska musikens nuvarande främsta gestalt: Sofia Gubajdulina, som hon också övertygade om att konvertera till den ortodoxa kristendomen. Att läsa Judinas brevväxling innebär en repetition av det ryska 1900-talets kulturhistoria. Breven är fulla med vardagligheter och Judinas bekymmer om sin nästa, av korta böner och av hennes nästan aforistiska synpunkter på musik och litteratur. Pasternaks första uppläsning ur romanen ”Doktor Zjivago” skedde hemma hos Judina. Hon skriver till honom att enbart dikten ”Julstjärnan” i sista delen skulle rendera honom odödlighet på jorden och i himlen.

Judina var centrum i en alternativ kulturens republik som nästan i allt var den officiella kulturens motsats. Det är personerna i denna republik, vars verk och minne har överlevt, medan den officiella kulturens företrädare är bortglömda. Den alternativa kulturen var inte underjordisk eller organiserad och den tvingades till ständiga förhandlingar med sovjetbyråkraterna, men den har sin styrka i konstnärligheten och hjältemodet.

Många har idag publicerat sina minnen av Judina. Hon var en sanningssägare, ofta ganska påstridig, kanske till och med argt. När hon spelade satt hon ihopkrupen mot alla regler för pianister, i en stor svart klänning som såg ut som en nunnedräkt. Många talar om det särskilt starka och distinkta anslaget i hennes pianospel.

Bland mer eller mindre apokryfiska citat som sprids märks: ”Jag hatar två saker, brödsbulor på bordet efter maten och sovjetmakten.” Judina är en historisk gestalt som drar till sig anekdoter vars sanningshalt kan vara oklar. Hon var egentligen ingen dissident, hon var något annat, sig själv.

En sen kväll någon gång på 1940-talet spelade Judina i Mozarts tjugotredje pianokonsert på den sovjetiska radion. En av dem som lyssnade på konserten var Stalin, som ringde upp sändningsledningen och bad att få skivan sig tillsänd nästa dag. Nu fanns det ingen inspelning, det var direktsändning, men ingen vågade erkänna det för sovjetledaren. Orkestern fick kallas tillbaka och spela konserten en gång till mitt i natten. En inspelning gjordes och ett exemplar pressades av skivan som sändes till Stalin dagen därpå. Stalin skickade 20 000 rubel till Judina, som i sitt tackbrev skrev till Stalin att hon lovade att be för hans många synder mot sitt hemland och sina landsmän och att hon ämnade skänka arvudet till sin församlingskyrka. Konserten låg på skivtallriken när Stalin hittades döende.

Den som berättat denna historia är Sjostakovitj i sina memoarer, nedskrivna av Solomon Volkov. Problemet är att det finns tveksamheter om memoarernas äkthet; de kan vara ett påhitt av Volkov eller av Sjostakovitj själv. Bevarad finns

en skivinspelning av tjugotredje pianokonserten med just Judina. Många spekulerar om att den är pressad från den nattens inspelning, och man har försökt att tolka egenheterna i uppförandet utifrån denna berättelse. Ett mycket speciellt exempel på förhållandet mellan makten och musiken.

Mozarts pianokonsert finns som bakgrundsmusik i filmen som börjar med den nattliga konserten, en scen som sedan utvecklas enligt farsens lagar: Dirigenten snubblar och förlorar medvetandet, en ny dirigent inkallas och i brådskan hinner han inte byta om utan dirigerar i sin morgonrock. Filmens undertitel är ”Ett land i fruktan för en enda man”. Judina var inte rädd vare sig i filmen eller i verkligheten

I ”The death of Stalin” äger konserten rum kvällen innan Stalin får sin hjärnblödning. Vad som då direkt föregått hans insjuknande är att han lyssnat på konserten och fått sin skiva. Judina i filmen har skickat med ett meddelande som är ännu skarpare än i Sjostakovitj memoarer och kallat honom tyrann. Stalin läser Judinas ord, skrattar till och faller ner medvetslös. Judina blir i filmen den som direkt eller indirekt orsakar diktatorns död. Pianisten är i allt ledargarnityrets motsats; hon är ung, kritisk, intelligent och kvinna. Hennes eleganta framtoning i filmen har ingenting med den verkliga Judina att göra, däremot blir motsatsen till ledarnas uppsyn ännu tydligare. De hejdlösa försöken att skämta gör avbrott när Judina uppträder. Hon kommer från en annan verklighet och tycks till och med komma från en annan film.

Filmerna har alltså inte kunnat visas i Ryssland, där den inte har fått visnings-tillstånd. Traditionen av censur och tillrättaläggande från sovjettiden fortsätter. Filmerna har stämplat som extremistisk och en företrädare för kulturministeriet har menat att den drar hjältarna från andra världskriget ner i smutsen. Kanske den kan få visas efter firandet av sjuttiofemårsminnet av slaget vid Stalingrad. Förbudet ingår i en nygammal vändning i den ryska kulturen, en strävan att finna en enda riktig tolkning av det förflutna, där obehagliga sanningar förtigs eller förklaras icke-existerande.

Filmerna är ett koncentrat av händelserna under 1953. Ingen tordes komma till Stalins undsättning innan det var för sent, eller kanske var det ingen som ville. Så hade det också varit när Katarina II fallit ner på golvet efter en hjärnblödning. Ingen vågade lyfta upp henne.

Judina har funnits och hon var en fantastisk gestalt i den sovjetiska kulturhistorien. Sovjetmyndigheterna ville helst tänka bort henne, men hon fanns med sin konst och sin person. Berija, Stalins handgångne man, förlorade snart sin makt och blev onämbar. Prenumeranterna på den stora Sovjetencyklopedin fick en uppmaning med posten att riva ut sidorna med Berija och ersätta dem med en utökad artikel om Berings sund. I filmerna utspelar sig en kamp mellan Berija och hans gelikar och Judina, ondskans kamp mot godheten, där godheten i alla fall får en delseger.

Vad som förvånar är att Judina suddas ut eller glöms bort i recensionerna av filmen, bara gubbarna finns med. Trots allt försökte filmskaparna att föra fram en hjältinga, den enda som vågar trotsa Stalin i filmen. Rollen är kanske inte så väl utformad eller spelad, filmen är kanske inget mästerverk, men ändå.

Berättelsen om Stalin och Judina är kanske inte sann. Många andra händelser skedde på något annat sätt i filmen, och så ska det vara i en spelfilm. Den som dock framstår som en hjältinga både i filmen och i den sovjetiska verkligheten är Maria Judina. Hon är fascinerande som biografisk person och moraliskt föredöme och om möjligt ännu mer fascinerande som myt.

Tidigare publicerad på tidskriften Signums hemsida

Ivan Turgenev och Charlotte Valentin

Magnus Ljunggren, professor emeritus i rysk litteratur

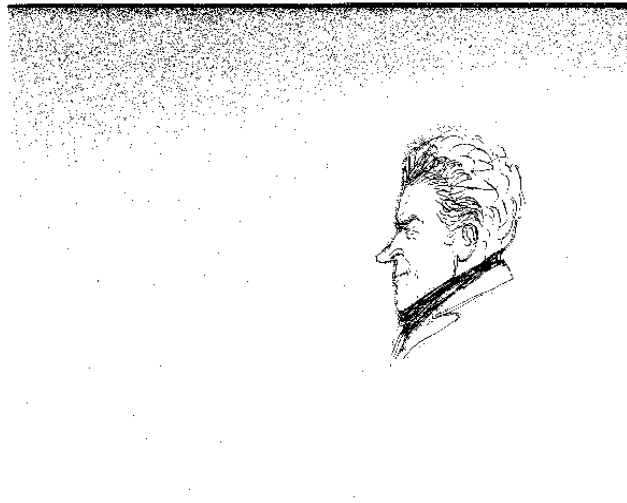
Isaac Philip Valentin var en känd, från Polen invandrad, judisk musikpersonlighet i Göteborg i mitten av 1800-talet. Mest bekant för eftervärlden har han blivit för att han 1856 medverkade till att bjuda in den tjeckiske tonsättaren Bedřich Smetana till Göteborg. Smetana stannade i sex år, med Valentin som mecenat, och lämnade väsentliga avtryck i svenskt musikliv.

Valentin hade fem barn, av vilka framför allt Karl kom att gå i hans spår som dynamiskt verksam dirigent, kompositör, kritiker och popularisator. Karls äldre syster Charlotte (1848-1930) ägnade sig också åt musiken. Hon studerade först pianospel några år för Smetana i Prag och sedan sång från 1867 för Pauline Garcia Viardot i Baden-Baden. På den vägen kom hon att lära känna Ivan Turgenev, som levde som extra familjemedlem hos Pauline och hennes make, författaren Louis Viardot (med ett, som bekant, mycket sammansatt förhållande till dem båda).

Valentins etablerade tidigt en nära familjekontakt med Viardots, på samma sätt som man gjort med Smetana och dennes hustru. I denna gemenskap inneslöts också Turgenev. Unga Charlotte kom så bra överens med den 40 år äldre diktaren att deras relation till slut nästan tycks ha fått drag av platonisk romans. Sommaren 1874 tillbragte Turgenev en tid i Karlsbad tillsammans med Valentins. I brev till Pauline Viardot i Bougival beskrev han detaljerat den unga svenskan: "Hon har förändrats på ett fördelaktigt sätt; hon är nu alldeles slank, håret är inte längre rufsigt, hyn är fräsch utan att vara rosig – Hon är en trofast själ."

Snart återvände Charlotte till Göteborg där hon framöver försörjde sig som sånglärarinna. Nyåret 1874-75 skickade hon en hälsning till Turgenev. Han svarade med ett längre brev – på tyska som var deras samtalspråk, publicerat av Turgenevkännaren Alexander Zviguilsky jämnt 100 år senare. Där gladde Turgenev sig åt hennes omtanke, utlovade en sändning med valda verk i översättning och klagade över fortsatta problem med att komma igång med den nya roman som så småningom skulle bli *Obruten mark*.

I Charlottes kvarlåtenskap, överlämnad till Kungliga biblioteket i Stockholm av Karls dotter Carola Cewers 1972, finns brevet jämte en nedtecknad uppgift av Carolas hand om att "Foto med dedikation har jag ännu behållit" (det tycks tyvärr ha förkommit), en hårlock som Turgenev lämnat Charlotte samt en teckning som han skall ha gjort av hennes tillkommande som han föreställde sig denne:

På baksidan av teckningen – av en ung man med mycket markerad näsa – har Charlotte skrivit (med obefintlig interpunktion): "Snälla Adolphine Denna rare pojke har Turgenief ritat för mig det skall vara min man men jag skänker honom till dig Se häri ett bevis på min systerliga kärlek CV". Charlottes åtta år yngre syster Adolphine gifte sig, i likhet med henne själv, aldrig. Hon tycks ha lämnat teckningen i arv till brorsdottern Carola, med särskilt släktintresse.

Recension av Magnus Ljunggrens bok *Mitt liv med Ryssland* (Carlssons, 2018)

Manne Wängborg, ambassadör

Vem törs kalla en populärvetenskaplig självbiografi ”Mitt liv med Ryssland”? Vilka förväntningar bygger en författare upp med en så kokett – alternativt pretentiös – titel?

Det är den för Östbulletinens läsare välkände litteraturvetaren och slavisten, journalisten och debattören Magnus Ljunggren, som valt denna rättframma och oblyga titel på sin innehållsrika återblick på ett halvt sekel i intensiv samverkan och ofta närkamp med Sovjetunionen och Ryssland.

Författarens egen avsiktsförklaring är att han ”vill berätta om ett svenskt liv invecklat i det poststalinistiska samhällsdramat”. Boken formar sig till en dubbel intellektuell historik över Ryssland och Sovjetunionen – både gängse litteraturhistoria och inkännande redogörelse för de oliktänkandes samhällskritik och personliga prövningar.

Bland alla målande episoder och snabba sidoblickar är det symbolisten Andrej Belyj, huvudpersonen i Magnus Ljunggrens mångåriga litteraturhistoriska forskarbana, som är navet. Symptomatiskt nog är det bara Josef Stalin som kommer i närheten av Andrej Belyj i bokens omfattande namnindex.

Som många andra slavister började Magnus Ljunggrens ryska vurm på den militära Tolkskolan i Uppsala. Med sina egna ord blev han ”bergtagen av det ryska”, lät sig förtrollas av ”den ryska egenarten, de eviga ryska paradoxerna”.

Magnus Ljunggrens mentor var litteraturvetaren och universitetsläraren Nils Åke Nilsson. När han en gång inför den ryske Mandelstam-kännaren Michail Gasparov presenterade sig som ”Elev till Nils Åke Nilsson” hade ryssen ett roligt svar i beredskap: ”Det är jag också.”

Tidigt inledde Magnus Ljunggren en ”tidningskarriär som kännetecknades av en viss fräckhet” och exemplifierar med olika framfusiga bravader. Oanmäld uppsöker Magnus Ljunggren författaren Ilja Ehrenburg och blir mottagen på hotellrummet på Lidingö. Men på ett lyxhotell i Genève lyckas inte samma taktik, utan han blir prompt avsnäst av den berömde Vladimir Nabokov.

Magnus Ljunggren berättar uppsluppet om sin egen kurragömma-lek med den sovjetiska censuren med hjälp av pseudonymer som Bertil Block, Håkan Carlsson, Bertil Eriksson, Arvid Falk. Huruvida den sovjetiska övervakningsapparaten fördes bakom ljuset av dessa pseudonymer vet vi så klart inte – men man anar lite skadeglädje hos författaren över att den sistnämnda pseudonymen lurade Per Olov Enquist att skriva artikeln ”Är Falk hök eller duva?”.

Boken tar upp psykoanalysens tidiga genombrott i Ryssland och nystar bland patienter och psykiatriker, både i Ryssland och Västeuropa. (Det är inte för inte Magnus Ljunggren tidigare har gett ut boken "Poesi och psykiatri: 16 essäer om det förra sekelskiftets ryska symbolistkultur".) En utvikning här är Lev Tolstoj juniors terapiresa till Enköping som ändade i svenskt giftermål – äktenskapet med den välkände terapeuten Westerlunds dotter Dora och med tiden ett växande antal Tolstoj-ättlingar i Sverige. En mer udda upptäckt är en "freudiansk "Oidipusstudie" av själva schackspelet" skriven av en passionerad sovjetjudisk poet och schackspelare.

Betydligt allvarigare är det sovjetiska psykiatrimissbruket, bland annat diagnosen "smygande schizofreni" som Sovjetdiktaturens försåtliga vapen mot politiskt oliktankande. Boken behandlar utförligt de modiga dissidenternas grymma villkor i omänskliga arbetsläger och som godtyckligt intagna för tvångsmässig psykbehandling.

Politik och högt spel kring Nobelpriset i litteratur är ett viktigt bitema. Michail Sjolochov avfärdade båda sina två föregångare som sovjetiska Nobelpristagare i litteratur – Ivan Bunin som en yttre, Boris Pasternak som en inre "emigrant", som inte hörde hemma i Sovjetunionen. Mångas favorit Anna Achmatova var prisaktuell bara ett enda år, 1965, men hade då fått stå tillbaka för Michail Sjolochov, ett val som aldrig upphört att sättas i fråga beroende på misstankar om plagiat. (Det senaste inlägget i den frågan står Magnus Ljunggren själv för i tidskriften Axess, mars 2018). Modernare författare och gäster i Sverige som Bulat Okudzjava och Jevgenij Jevtusjenko och Nobelpristagarna Alexandr Solzjenitsyn och Iosif Brodskij (Joseph Brodsky) behandlas utförligt.

Talrika sovjetiska dissidenter passerar revy: Larisa Bogoraz, förvisad till Sibirien efter den modiga demonstrationen på Röda torget mot den sovjetiska invasionen i Tjeckoslovakien 1968, Arsenij Roginskij, senare drivande i organisationen Memorial, Vladimir Bukovskij, Anatolij Martjenko, Andrej Sinjavskij och Julij Daniel, general Pjotr Grigorenko, den store skulptören Ernst Neizvestnyj, känd för att ha dristat sig att offentligt munhuggas med självaste Nikita Chrusjtjov, som – fullkomligt osannolikt – omsider hittade en skapande fristad i den pastorala byn Uttersberg i västmanländska Skinnskattebergs glesbygdskommun.

Ljunggren berör också i korthet och återhållsamt, ja, med ett stänk av självkritik, den för svensk kulturelit och svenska slavister välkända historien med fyra mycket värdefulla, från Sovjetunionen till Sverige utsmugglade Malevitj-duk, varav en numera är deponerad på Moderna muséet i Stockholm, som i årtionden varit en återkommande följetong i debatten.

Ljunggren har en medryckande och lättsam stil och berättar avspänt och med tilltalande självdistans. Han har ett ofantligt förråd av personliga möten och

lärdä samtäl och han väver skickligt ihop sina hågkomster till en fängslände, läsvärd och lärörök syntes.

Östbulletinen, nr. 1, 2018, årgång 22

ISSN 1654-8698

Utgivare:

Sällskapet för studier av Ryssland, Central- och Östeuropa samt Centralasien

Redaktör och ansvarig utgivare: Ingmar Oldberg

Östbulletinen utkommer med fyra nummer per år och kan rekvireras i utskrift från:

ingmar.oldberg@gmail.com, tel. 073-0617592.

Postadress: Krukmakargatan 46, 11726 Stockholm

Tidigare nummer av Östbulletinen finns tillgängliga på Sällskapets hemsida:

<http://www.sallskapet.org>